

PULA IMVUILA

>> GROWING FOOD >> GROWING PEOPLE >> GROWING PROSPERITY >>

APRELE
2014

**Kgatišopaka ya Grain SA ya
batšweletši ba ba hlabologago**

Bala Ka Gare:

- 03** | Se tšee tselakgauswi ge o boloka lehea la gago
- 04** | Dibata – na ke bagwera goba manaba a rena?
- 07** | Tsela ya go bapatša lehea la ka ke e kgetha bjang?

Popego ye mpsha ya moputso – ga go na seo o ka se dirago ge e se go e laola!

Ge molemi a akanya khuetšo ya popego ye mpsha ya moputso wa badiredi ba polaseng mabapi le letlotlo la polasa le seo a ka se dirago, a ka kgetha mo go tše – go e hlokomologa, maikemišetšo a “ke tlamegile go dumela”, goba go e laola.

Ge o **HLOKOMOLOGA** taba ye go ra gore o lefa moputso yeo o ratago go e lefa mme badiredi ba gago ba dula ba kgotsofetše. Tsela ye e ka ba ya kotsi. Ke nnete gore ge badiredi ba gago ba sa ngongorege o ka se be le mathata. Eupša ge yo mongwe a ka go bega Kgorong ya Mebereko mme bahlahlobi ba yona ba tla ba go bona molato, ba ka tswalela kgwebo ya gago lebakanyana, seo se ka go senyetšago kudu. Taba ye e a direga – mengwaga ye mebedi ye e fetilego kgwebotemo ya profenseng ya Leboa-Bodikela

e ile ya tswalelwa lebaka la dikgwedi di se kae go phošolla mabaka a a amago badiredi ba gona.

Sa bobedi, go ba le maikemišetšo a “**KE TLAMEGILE GO DUMELA**” go ra gore o lefa moputso ya godimo ye e nyakegago go kgotsofatša bohle, eupša se se ka hlola diphelelo tše mpe malebana le kgwebo ya gago mafelelong. Ka baka la bothata bja ditshenyegelo-theikišo (*cost-prize squeeze*) bjoo balemi ba lebanego le bjona, boitshwaro bjo bo ka hlola mathata a letlotlo (ditshenyegelo di namelela ka lebelo go feta dithekišo tša ditšweletšwa ge re akanya sephesente).

Ntlha ya boraro – **LAOLA** taba ye – e tloga e le yona ya maleba. Ge o nyaka go ba molemi yo a atlegilego o swanetše go tšea tsela ye. Potšišo ke gore: “Nka dira eng?” A re ahlaahleng dintlha di se kae, re bone gore o ka thoma kae.

KOKO JANE O RE...

Nako ya go thoma go lekanyetša puno ya gago e nyakilo fihla – go thabiša bjang go bona diphetho tša maitekelo a gago! Tlhago le yona ga e gane go tliša diatla tša rena mošomong wa go tšweletša dijo. Go na le mekgwa ya go lekanyetša puno malebana le dibjalo tše dingwe le tše dingwe mme o ka kgopela molomaganyi wa gago wa tlhabollo gore a go thuše go kwešiša ka moo o ka dirago go lekanyetša puno ye o e letetšego ka nepagalo.

Ngwaga le ngwaga ka kgwedi ya Mei, Grain SA e swara kopano ya NAMPO ya Beke ya Puno polaseng ya yona kgauswi le Bothaville go la Freistata. Pontšhong ye ya tša temo, ye e lego ye kgolo go feta tšohle mo Afrika, o ka bona ditlhamo tše mpsha tša sebjalebale malebana le tšweletšo ya mabele tšeo di swanelago balemi ba bagolo le ba banyane. O ka hologa ruri ge o ka tla pontšhong ya NAMPO lenyaga: 12 - 15 Mei 2014. Madimabe ke gore marobalo toropong ya Bothaville ga a gona, ka fao ge o nyaka go hlwa matšatši a se makae pontšhong o tla swanela go ipeakanyetša marobalo ka nako toropong ye e lego tikologong ya Bothaville.

Pontšhong o tla kgona go kopana le barekiši ba dinyakwapšalo tšohle – peu, monontšha, dikhemikhale, le badiri ba didirišwa le ditrekere. Go tseba tšeo di hwetšagalago mmarakeng le ditheko tša gonabjale go na le mohola. Go tlo bontšha ditrekere tše kgologolo, eupša le tše nnyane di tlo ba gona, ka fao ge o le moleminyane le wena o ka hologa ge o ka tla pontšhong ya NAMPO. Badirišani ba rena ba lenaneothabollo le bona ba tlo ba gona mme o ka tla wa kopana le rena ra boledišana le wena ka ditlholo le mathata a bolemi ao o ka bago le ona.

Mola nako ya puno e batamela o tla ba o thabetše ditseno tše di lego tseleng. Ba bantši go lena ba tla ba ba adimile tšhelete ya go bjala dibjalo tšeo ba letetšego go di buna. Re a tseba gore bohle re na le mathata a tšhelete, eupša re go eletša gore o lefe melato ya gago pele ga ge o iša tšhelete ka potleng! Gopola gore ge o sa lefe melato ya gago o ka se ke wa fiwa kadimo ke mokgatlo ofe le ofe gabonolo ka moso!

Re thabela go le bona pontšhong ya NAMPO! 🍌

Popego ye mpsha ya moputso – ga go na seo o ka se dirago ge e se go e laola!

Sa mathomo o ka kgopela Kgoro ya Mebereko gore e go dumelele diphapaphapano (*apply for variations*), tshepele ye e tšeago nako le gona e sa tshepišego kudu.

Sa bobedi re go gopotša taodišwana ye nngwe mo go Pula/Imvula ye e fetilego yeo e bolelago ka Taolo ya Badiredi. Kgonthiša gore o na le maikemišetšo a a lebanego a taolo ya badiredi go akaretša le popego ya kgwebo ya gago yeo e laetšago mediro yohle. Na mediro ye e lego gona e nyakega yohle? Fokotša badiredi ge go kgonega. Go ya ka Molao wa Phedišano Mošomong (*Labour Relations Act*) le Molao wa Maemo a Motheo a Thwalo (*Basic Conditions of Employment Act*) o na le tokelo ya go ntšha badiredi mošomong go ya ka dinyakego tša tshepedišo (letlotlo le le fokolago).

Go feta fao, phetošo ye bohlokwa ye ya popego ya moputso e gateletše ka maatla peo ya bathwalwa ba ba swanelago. Mediro yohle popegong ya mokgatlo wa gago e swanetše go thekgwa ka tlhalošo ya kgonthe ya seo se nyakegago modirong wo o itšego, mme tlhalošo yeo o swanetše go e diriša ge bathwalwa ba bafsa ba bewa. Gomme go bohlokwa go leka bokgoni bja bona pele ga ge ba thwalwa.

Elelwa: o na le tokelo ya gore badiredi ba gago ba šome go ya ka maemo le lebelo leo le amogegagago. Ge ba sa dire bjalo, diriša molawana le tshepetšo ya gago ya thupišo. Ga go hlokege gore o hlakišwe ke badiredi bao ba sa šomego ka moo go nyakegago.

O tla lemoga gore dikgato tšohle tše di boletšwego di akareditšwe melaong ya mediro – tsela ya molao – e diriše, o na le tokelo ya go dira bjalo.

Ntlha ye bohlokwa yeo e swanetšego go nepišwa malebana le meputso ye e hlatlošitšwego ke go ela botšweletši bja badiredi ba gago hloko; botšweletši bo lekanya mošomo wo o phethwago papišong le ditshe-nyegelo le nako. Botšweletši ke bothata bjo bogolo mono Afrika-Borwa. Lefaseng ka bo-phara dipalopalo di laetša gore Afrika-Borwa e wela kgorong ya dinaga tša botšweletši bja fase. Botšweletši bjo bja go fokola bo dira gore modiro (badiredi) mono Afrika-Borwa o ture. Botšweletši bo ama methopo ye mebedi, e lego batho (bathwalwa) le ditlhamo (dithulusi, metšhene, bjalobjalo).

Ela badiredi ba gago hloko – na ba na le bokgoni le botsebi bjo bo nyakegago go phetha mošomo wa bona gabotse le gona ba rutantšhitšwe ka tshwanelo? (Ešitago

le mothwalwa yo a hlagolago tšhemo ya lehea ka mogoma wa seatla). Rutantšha bathwalwa ba gago ka tshwanelo go godiša botšweletši le go fokotša ditshenyegelo malebana le modiro. Go feta fao boledišana le bathwalwa ba gago go kwa dikgopolo tša bona malebana le go phetha mošomo – gantši ba kgona go hlagiša dikgopolo tše di makatšago.

Lebelela dithulusi tša gago. Na ge mothwalwa a swanetše go lokiša se sengwe seo se nyakago sepanere sa nomoro ya 13, wena o nyaka gore a kgone mošomo woo ka kinipitane? Mothwalwa yo a hlagolago – na mogoma wa gagwe o bogale goba o nyaka gore a diriše mogoma wa kgale wo o nyakilego go fela le gona o sego wa ka wa loutšwa? Ga re re o swanetše go reka mogoma wo mofsa wa seatla, re ra gore o swanetše go hlokomela dithulusi le ditlhamo tša gago gore di dule di lokile gabotse go kgontšha mothwalwa go phetha mošomo wa gagwe ka tshwanelo le gona ka nako.

Na o kile wa akanya go kaonafatša botšweletši ka go fetola ditlhamo tše di lego gona goba ka go hlama se sengwe se sefsa? Elelwa gore molemi o loga maano (Seafrikanse se re: “*’n Boer maak ’n plan*”). Dikgatišobaka tša temo (*Landbou Weekblad, Farmers Weekly*, le tše dingwe) di tletše dikgopolo malebana le go fetola dithulusi le ditlhamo tše di lego gona goba go hlama tše mpsha. Kopanong ya NAMPO le gona o ka humana dikgopolo tše di makatšago mabapi le taba ye.

Dikgato tše dingwe tše bohlokwa tšeo di ka tšewago go laola ditshenyegelo tša meputso ye e nameletšego, ke go diriša metšhene goba go fetola kgwebo ya gago gore e be yeo e ka sepedišwago ka badiredi ba ba fokoditšwego (*less labour intensive*), go no fa mohlala. Le ge go le bjalo, maano a ga a sepelelane le letlotlo la molemi ka mehla, kudu ge e le moleminyane, gobane go nyakega kapetlele ye ntši.

Go akaretša re ka re diriša melao ya modiro ka botlalo go godiša botšweletši. Rutantšha bathwalwa ba gago, boledišana le bona le gona diriša dithulusi le ditlhamo tše di amantšhitšwego go lwantšha ditshenyegelo mabapi le meputso ye e nameleditšwego, yeo e okeleditšwego gape ka 6,4% go tloga ka 1 Matšhe 2014. 🍌

Taodišwana ye e ngwadilwe ke Marius Greyling, yo mongwe yo a ngwalelago Pula/Imvula. Ge o nyaka tsebišo ya go feta ye, romela imeile go mariusg@mcgacc.co.za.

Se tšee tselakgauswi ge o boloka lehea la gago

Mmaraka wa mabele wo o fetofetogago o gapeleditše balemi go laola ka moo ba rekišago lehea la bona le gona neng. Ka fao mekgwa ye mefa ya go boloka lehea e dula e tšweletšwa. Mengwageng ye mmalwa ye e fetilego balemi ba be ba dutše ba hlama mekgwa ya go boloka mabele a bona, go thoma ka tirišo ya sešego go fihla ka poloko mabolokelong a sebjalebjale a lehono a setala le a khonkhrete.

Poloko ya lehea e na le mehola ye mmalwa go molemi. Lehea leo le bolokwago mola le akaretša monola wo šupetšwago le ka dula bjalo lebaka le letelele le sa senyeye, ebile e ka ba mengwaga ye mebedi goba ye meraro. Mehola ke ye:

1. **Mohola wa papatšo** – lehea le ka bolokwa ge dithekišo di le fase la swarwa bjalo go fihla ge dithekišo di le kaone mme molemi a kgonna go humana poelo ye kaone.
2. **Khwetšagalalo ya furu** – lehea e ka ba mothopo wo mobotse kudu wa furu ya diruiwa marena le ka nako ya komelelo. Poloko e kgotšha molemi go kgobokanya lehea leo le ka dirišwago bjalo ka furu.
3. **Tšhomišo bathong** – ge lehea le bolokwa

tšhlong ya gae, se se dumelela molemi go itšhireletša (*hedge*) go tihatlogo ya ditheko tša dijo – go swana le gonabjale. Mkgwa wo o hola kudu molemi yoo a tšweletšago lehea fela go fepa ba lapa la gagwe, yo a bunago ditone di se kae fela sehlang se sengwe le se sengwe. Ge a boloka lehea la gagwe tšhlong ya gae o karantilwe dijo mola ditshenyegelo tša gagwe di akaretša tša puno le tefo ye nnyane ya poloko fela, le ge ditheko tša dijo di ka namelela.

Go swana le dilo tšohle, poloko ya lehea e sepelelana le kgonagalokotsi ka mehla. Go bohlokwa go fetiša gore dikgato tšohle tše di nepagetšego di tšeiwe pele ga nako go phema 'kotsi ya poloko'.

- Kgonthiša gore maemo a monola a nepagetšego (fase ga 14%).
- Kgonthiša gore lehea le bolokwa lefelong le le omilego leo tlhaka ya lona e sa dutlego le gona fao monola o sa tšwelelego lebatong.
- Raka disenyi ka go upa bobolokelo ka tekanelo. Lehono o ka kgetha go mekgwa ye mmalwa ge o nyaka go boloka lehea la gago. Go dula go tšweletšwa ditlhamo tše mpsha tšeo di nolofatšago poloko ya lehea la rena le gona ka mkgwa wo

Photo above: Bobolokelo bja Bodenstern, kgauswi le Coligny, Profenseng ya Leboa-Bodikela, ke lefelo le lengwe leo o ka bolokelago lehea la gago ge o dula tikologong yeo.

Bobolokelo bjo bo agilwego polaseng ke mkgwa wa go boloka mabele wo o tšwelago pele ka lebelo mono Afrika-Borwa, gobane se se dumelela molemi go tsenela mmaraka ka nako yeo e mo swanelago bokaone.

o lotegilego. Madimabe ke gore mekgwa ye e ja tšhelete mme e nyaka peo ye kgolo ya kapetlele. Bjale ye mengwe ya mekgwa ye ke efe?

- **Mekotla** – mkgwa wo o ka re ke wona o tšhipilego go feta ye mengwe; go feta fao ke wo mokaone ka ge lehea le ka bolokwa sebakeng se sengwe le se sengwe seo se lebanego le gona se hwetšagalago polaseng ya gago, go swana le diphapošingpolokelo. Mohola wo mongwe wa go diriša mekotla ke gore bolomo ye kgolo ya boima bo ka bolokwa sebakeng se senyane (lehea le boima).
- **Mabolokelo** – o ka boloka lehea la gago bobolokelong bja koporasi ya gae goba bja polaseng ya gago, ge bo le gona. Mkgwa wo o tura go feta wa ka godimo, eupša o lotegile go feta wona ka ge kgonagalokotsi e phengwa ke beng ba bobolokelo – ke boikarabelo bja bona go lota mabele a gago le go a bušetša go wena a le maemong a mabotse ka nako ye e beilwego.
- **Mekotla ya bobolokelo** – mkgwa wo o tšhipile

Sekaboro se se rwalwago (portable auger) se nolofatša mošomo wa go swara mabele a mantšhi ka nako e tee.

Dibata – na ke bagwera goba manaba a rena?

Tshenyo ye kgolo e diragala morago ga ge mafela a bopegile.

Sebata ke selo mang? Ke phoofolo yeo e jago setšweletšwa seo se tšweletšwego ke molemi. Balemi le barui ba bantši ba senyegelwa kudu sehla le sehla ka baka la diphoofole tšeo di fedišago dibjalo le diruiwa.

Ntwa ya gare ga motho le sebata e bile gona go tloga mehlang ya Bibehe mme e tla tšwela pele le ka moso. Potšišo ke gore na tahlego ye e hlohwago ke dibata, le ge e ka ba kamano gare ga motho le phoofolo, re e laola bjang?

Dikolobenaga di ka senya gape ge go seno bjalwa.

Go araba potšišo ye re swanetše go thoma ka go hlaola disenyi tše kgolo tše di amegago mo. Tšona di ka fapana go tšwa seleteng go ya go se sengwe. Taodišwaneng ye re lebelela dibata tšeo di senyago dibjalo.

Mono Afrika-Borwa diphoofole tše bohlokwa tše di fedišago dibjalo ke tše di latelago:

- Dinonyana tša go swana le maragane (*red-billed quelea*) le ponyane tšeo di hlaselago mabele a manyane ka bontši, bjalo ka sonoplomo, korong le mabelethoro.
- Magokobu a ka hlola tshenyo ye kgolo mola dibjalo di seno tšwelela mmung, kudu mašemong a lehea le sonoplomo.
- Magotlo (*gerbils*): Dikokoni tše di phela meleteng yeo di e fatago mašemong mme di hlola tshenyo ye kgolo mola go seno bjalwa ka go ja peu yohle.
- Dihlora (*Cape Ground squirrels*): Le tšona ke dikokoni tšeo di phelago ka meleteng merumong ya mašemo mme le tšona di fetša peu ge e seno bjalwa.
- Dinoko: Dikokoni tše di hlola tshenyo ye kgolo leheeng mola mafela a tšweletše go fihla ge lehea le omile.
- Dikolobenaga: Diphoofole tše di hlola tshenyo ye kgolo, kudu kua KwaZulu-Natala. Di papatletša dibjalo mafelong a magolo mašemong, kudu lehea, matapola le dinawa, mme e ka ba disenyi go tloga mola peu e seno bjalwa go fihla ka nako ya puno.

Bothata bja go laola disenyi (dibata) tše ke gore tše dingwe di senya pepeneneng, eupša ka baka la bontši bja tšona ga di laolege gabonolo. Tše dingwe ga di hlasele ka bontši, eupša di senya kutamong le gona ka bohvirihwiri, ka fao go boima go di laola.

Potšišo bjale ke gore disenyi tše di laolwa bjang le gona ke tshwanelo gore di laolwe? Na di ka ba di

Tshenyo yeo e hlotšwego ke dikolobenaga seleteng sa Lowlands, kgauswi le Estcourt go la KwaZulu-Natala.

kgatha tema ye bohlokwa peakanyongtlhago (*ecosystem*) mme phedišo ya tšona e ka tla ya godiša bothata bjo? Dipotšišo tše ke tšeo di swanetšego go botšišwa. Go di araba re swanetše go thoma ka go hlaola dibata tša tlhago tšeo di bopilwego go laola diphoofole tše di hlaloga bothata mašemong:

- Dinonyana di laolwa ke diphukubje (*black backed jackals*), maribiši le dinonyana tša dibatana tša go swana le dipekwa.
- Dikokoni di laolwa ke diphukubje, maribiši le dinonyana tša dibatana tša go swana le dipekwa.
- Dikolobenaga le dinoko di laolwa ke dinkwe le ditau le mehuta ye mengwe ya dikatse tše kgolo.

Mo go dibatana tše tša tlhago go sa šetše tše kae lešokeng? EE, o nepile; 'leboong la bophelo' mono lefaseng go hlokega dikgokaganyi di se kae, ka gobane dibata tše dingwe tše bohlokwa di tlošitšwe peakanyongtlhago (*ecosystem*) kgale, mme gonabjale re ikhwetša boemong bjo bo bitšwago *Trophic Cascade*. Boemo bjo bo hlaga ge sebata se se itšego se tlošwa peakanyongtlhago mme se se ferehla tekatekano ya peakanyo ye yohle. Ka lebaka le re swanetše go dula re loga maano a go kaonafatša boemo bjo ka go leka go kgatha tema ya dibata ka borena. Madimabe ke gore mokgwa wo ga o kgontšhe le gona o ka se swarelele ka moo go nyakegago gore re laole diphedi tše tša go re hlolola mathata. Bjale re ka dira eng?

Go pepeneneng gore tharollo ya maleba e ka ba go bušetša dibata tšohle tše kgolo peakanyongtlhago, eupša go molaleng gape gore ye ga se tharollo ya tirišo. Ka lebaka le ke holofela ka maatlā gore motho o na le tema ye bohlokwa yeo a swanetšego go e kgatha taolong ya palo ya dibata mafelong ao go agilogo balemi. Se se swanetše go dirwa semmušo (*under strict protocol*) go ya ka lenaneo leo le hlamilwego go hola bohle bao ba amegilego. Taba ye e swanetše go ba boikarabelo bja Makgotla a Diphaka (*Parks Boards*) le mekgatlo ye bjalo ka go dirišana le balemi le bengnaga.

Quickphos ke sehlare seo se tšweletšwago ka sebopego sa pilisi ya Phostoxine, seo ka tlwaelo se dirišwago go upa mabele ao a bolokwago.

Tšeo re ka di dirago dipolaseng tša rena ke dife?

Go na le mekgwa ya mmalwa yeo ka yona re ka tšwetšago pele go ba gona ga mehuta ya dinonyana tša dibatana:

- Re ka babalela bodulo bja tšona.
- Re ka hlomela bokotamo go nolofatša tsomo ya tšona mašemong.
- Re ka šikologa tirišo ya mefola yeo e ka di bolayago le ge e se thwii (go swana le diboloyakokoni tšeo di ka bolayago dinonyana tša dibatana ge di ka ja dikokoni tše di hwilego).
- Re ka lemoša baagišani le bagwera ba rena bohlokwa bja dinonyana tša dibatana.

Dikgato di se kae tše bonolo di ka hlola phapano ye kgolo.

Ge e le diphoofole tše kgolo tšeo di hlaloga mathata go nyakega tirišo ya ditlhamo tša semotšhene...ee, se se ra tirišo ya dithunya le melaba. Ge re sa fokotše palo ya diphoofole tše di ka atafala ka pela mme tša godiša bothata bjo. Le ge go le bjalo, o se ke wa tšea dikgato ka bowena! Go na le baithutedi bao o ka ba kgopelago go tla polaseng ya gago go leka go fokotša diphoofole tše di senyago. Ba na le melawana ye e tilego mabapi le boitšhireletšo le boikarabelo. Ka tlwaelo batsomi ba profeseinale ba diriša dimpša tše di rutilwego go ntšha dikolobenaga goba dinoko meleteng, ka fao go bohlokwa go tsebiša baagišani ba gago bohle ka ge ka nako ye nngwe diphoofole tše di tšabela polaseng goba nageng ya mabapi. Diriša batsomi ba profeseinale ba ba tsomago ka dimpša tše di rutilwego go lata fela dikolobenaga goba diphoofole tše dingwe tšeo di hlaloga mathata, e sego seruiwa goba phoofole ye nngwe le ye nngwe yeo di e bonago goba di e nkegelelago.

Mokgwa wo mongwe wo o dirišwago gantši, eupša o tšea go nako, ke go bea segoketšo (*baiting*). Sona se dirwa ka bupi bjo bodila mme se bewa felong gotee letšatši le letšatši go fihla ge dikolobenaga di etla bošego bjo bongwe le bjo bongwe. Ge di šetše di tlwaetše go tla ka mehla o ka leka go di lalela ka go iphihla kgauswi le fao ka phirimane. Ela hloko gore di se ke tša foa gore o gona goba tša go dupelela.

Dikgato tšohle tša go laola diphoofole tše kgolo le tše nnyane tše di senyago di swanetše go phethagatšwa ka boikarabelo! Dula o akanya ditlamorago tša ditiro tša gago ka mehla. Dibopiwa tše ntši go fetiša tšeo di se nago molato di lahlega ka baka la tirišo ya mefola le melaba ka go hloka boikarabelo. Elelwa gore sebopiwa se sengwe le se sengwe se kgatha tema peakanyongtlhago mme ge se sengwe se fedišwa, taba ye e tlo huetša tše dingwe tšohle.

Taodišwana ye e ngwadilwe ke Gavin Mathews, Setsebi sa Taolo ya Tikologo (Bachelor in Environmental Management). Ge o nyaka tsebišo ya go feta ye, romela imeile go gavmat@gmail.com.

3 Se tšee tselakgauswi ge o boloka lehea la gago

go feta ge o boloka bobolokelong ka tsela ya ka mehla, eupša le ge go le bjalo o sa tura ka ge mekotla e kgona go dirišwa gatee fela. Ka fao mokgwa wo o na le mohola fela ge go bolokwa ditone tše di sego ka fase ga tše 100 ka nako e tee.

- **Ka bontši** – ge go na le sebaka lebatong la phapošipolokelo o ka boloka lehea la gago ka go le phatlalatša fase. Mohola wa mokgwa wo ke gore lehea le šongwa gabonolo, kudu ge o kgona go diriša sekaboro sa go rwalwa (*portable auger*). Go feta fao o kgona go lemoga disenyi tša go swana le ditšhupa gabonolo, tšeo di ka senyago lehea le le bolokilwego gampe.

Se lebale

Go na le dintlha di se kae tše bohlokwa tšeo o swanetšego go dula o di gopola ge o boloka lehea polaseng ya gago.

Ya mathomo ye bohlokwahlokwa yeo o se kego wa e hlokomologa ke monola mabeleng. Lehea le ka bolokwa ntle le kotsi ge tekanyo ya monola go lona e le fase ga 14% goba ge e le 15%, eupša ge e le godimo ga fao go hlolega kgonagalo ya go tšwelela ga mouta le tshenyo ka baka la tšhumo ya ka gare (*internal combustion*).

Bothakga ke ntšha ye nngwe yeo e swanetšego go elwa hloko ka mehla. Dinolofatši tša polokelo di swanetše go dula di hlwekile le gona di upilwe gabotse go fediša mae afe le afe a ditšhupa ao a ka bago a sa šetše go tloga dihlang tše di fetilego. Mpholo wo o tlwaelegilego le gona o hwetšagalago gabonolo ke *Quickphos* goba *Phostoxine*. Wona o rekišwa ka sebopego sa dipilisi mme o swanetše go phatlalatšwa godimo ga mekotla pele ga ge e khupetšwa le go phuthelwa ka go tliša (*sealed*) ka seila yeo e se nago le mašoba goba fao e senyegilego. Mpholo wa *Phostoxine* o lokolla gase ge o kopana le oksitšene; gase ye e boima go feta moya mme ka fao e theogela fase ya tsenela le lehea leo le lego mekotleng ya ka tlase mokgobong. Ela dikgato tšohle tša boiphemelo hloko pele ga ge o diriša mpholo wo, ke go re rwala ditlalafo le sešireletšafahlego, hlapa diatla ge o feditše le gona kgonthiša gore seila e tlišitšwe ka tshwanelo gore gase ya mpholo e se kgone go tšhaba.

Ntlhakgolo malebana le go bona mohola wa go kgetha mekgweng ya go boloka lehea, ke go kgetha ka tshwanelo ntle le go tšea tselakgauswi. Ge o ka diriša mekgwa ya poloko gabotse wa kgona go tsenela mmaraka ka nako yeo e go swanelago bokaone, gona kgwebo ya gago e tla ba le sebaka se sebotse sa go hlagašwa poelo ye botse yeo e kgonegago.

Taodišwana ye e ngwadilwe ke Gavin Mathews, Setsebi sa Taolo ya Tikologo (Bachelor in Environmental Management). Ge o nyaka tsebišo ya go feta ye, romela imeile go gavmat@gmail.com.

Grain SA e boledišana le... Patricia Ntombi Maphosa

Mohumagadi Maphosa le morwagwe, Phillimon, ba Baberton, Profenseng ya Mpumalanga, ba swere phatatekanya ya go lekanya botelele bja mafela (SC701) a bona.

Patricia Ntombi Maphosa ke molemi wa Baberton, Mpumalanga, yo a šomago ka maatla le gona a atlegilego. O tšweletša lehea le merogo, mme godimo ga fao o hlola mediro go thuša batho bao ba hlokago mošomo. O fišega go romela ditšweletšwa tša gagwe dinageng tša ka ntle tšatši le lengwe.

Na o lema dihektare tše kae lefelong lefe? O tšweletša eng?

Ke na le temana mo Baberton mme gonabjale ke lema nagatemo go ya dihektare tše 10. Ke bjala lehea mašemong a a nošetšwago le ao a sa nošetšwego. Hektare e tee ke ya mafela a go jewa e sa le a matala (*green mealies*) mme dihektareng tše dingwe tše di seelagole ke bjetše lehea leo le sa nošetšwego. Dihektareng tše dingwe tše pedi ke bjetše merogo ya go swana le pete, sepiniše le khabetšhe. Ke bjala lehea le dinawa tša go oma ka go šielana ka mokgwa wa phetošopšalo.

Ke eng seo se go hlohleletšago goba se go kgothatšago?

Ke kgothatišwe go ba molemi ke sa gola ge ke be ke lema ka gae serapaneng sa ka mafuri. Moo re be re bjala merogo ya go swana le ditamati, dieie, pete, bjalo bjalo. Go feta fao ke ile ka šoma polaseng ya Kaapmuiden, Mpumalanga, lebaka la mengwaga ye mene. Fao re ile ra bjala mmoba, diterebe, dinamune le diphopho; tše dingwe tša dienywa tše di ile tša romelwa dinageng tša ka ntle mola tše dingwe di išitšwe Mmarakeng wa Johannesburg.

Se sengwe seo se ntlhohleletšego go itemela ke go rata go hlola dibaka tša modiro go thuša bao ba hlokago mošomo.

Hlaloša maatla le mafokodi a gago

Maatla: Mogatšaka o na le boitemogelo bjo bogolo bja bolemi mme se sengwe le se sengwe re se dira mmogo bjalo ka sehlopha. Re kgona

go bapatša ditšweletšwa tša rena thwii (*direct market*). Mafela ao a tšweletšwago hektareng e tee yela a rekišwa gona mo polaseng mme re humana ditseno tše botse tše e ka bago R30 000 godimo ga yona.

Re na le trekere ya Duetz 65 le ya Ford 83. Go feta fao nna ke na le bene ya Toyota ye re e rekilego ka tšhelete yeo e tswetšwego ke polasa ya rena. Gape ke rutantšhitšwe ke Grain SA, seo se nkgontšhago go lema ka mokgwa wo o nepagetšego.

Mafokodi: Mo lebakeng le ke hlaela didirišwapolaseng tša mohuta wa sekotlepulu-gu. Ke šišinya (*loosen*) mmu ka go goga dithaere tša kgale tša trekere tšhemong ka trekere. Go feta fao ga ke na polokelo ya go boloka puno ya ka.

Polasa ya rena ke ye nnyane mme re rata go e katološa ka go hlagola naga ya mabapi yeo e sa dirišwego ke motho. Meetse ga nke a lekana mme re borile didiba tše pedi tšeo gonabjale di pšhelego.

Puno ya gago e be e le efe mathomong? Gonabjale ke efe?

Ge ke thoma go lema, puno ya ka ya lehea e be e le ka fase ga tone e tee godimo ga hektare. Gonabjale ke buna ditone tše 4/hektare mašemong ao a sa nošetšwego le ditone tše e ka bago tše 7/hektare tša mafela a matala.

O gopola gore se segolo seo se ilego sa tiiša tšwelopele le katlego ya gago ke sefe?

Se segolo seo se tiišitšego tšwelopele le katlego ya ka ke thušo ya mogatšaka. Re a šomišana mme ka baka la boitemogelo bjo bogolo bja gagwe bja bolemi le boithutelo bja temo ke yena moeletši wa ka yo a dumelago go nthuša ka mehla.

Dithuto tša Grain SA tšeo ke di tšenego le tšona di tiišitše tšwelopele le katlego ya ka. Gape ke dutše ke tsena dikopano tša dihlolphathuto, matšatši a balemi le dikopano (*workshops*) tše di bego di biditšwe ke Grain SA tikologong ya rena.

Dithuto tše o di tšenego go fihla gonabjale ke dife mme o sa nyaka go tsena dife?

Ke tsene dithuto tša Kgoro ya Temo tša tšweletšo ya merogo. Ke tsene gape le dithuto tša Grain SA, go swana le Thuto ya Tsebišo ya Tšweletšo ya Lehea, Go lema ka Nepo ya go hlagiša Poelo le dithuto tša Thokomelo ya Trekere.

Seo o nyakago go se fihlela lebakeng la mengwaga ye mehlango ye e tlogo ke sefe?

Morago ga mengwaga ye mehlango ke rata go ba mong wa polasa ye kgolo goba ke nyaka go katološa polasa ye ke nago le yona gonabjale. Ke nyaka go ba le ditrekere tša ka le didirišwa tša tšona tšeo di lego maemong a mabotse le gona di šomago gabotse. Nka rata go thwala badirediruri ba e ka bago ba 20 le go hlola dibaka tša go thuša ba ba hlokago mošomo. Nka rata gape go romela ditšweletšwa tša ka dinageng tša ka ntle gore ke humane tšhelete ye ntši.

Balemi ba bafsa bao ba fišegago o ka ba eletša ka go reng?

Keletšo ya ka go balemi ba bafsa ke gore ge ba nyaka go lema ba swanetše go ba le lerato la bolemi. Ge o nyaka go lema o se ne phišego, o ka se atlege. O se ke wa emela ba bangwe gore ba go direle mošomo, o swanetše go o phetha ka noši. Go feta fao ba swanetše go humana bokgoni bja bolemi ka go tsena dithuto, dikopano (*workshops*) le matšatši a balemi. Ba se ke ba kganyoga bohumi bja ka pejana eupša ba swanetše go phegelela ba emele dikgwebo tša bona gore di tšwele pele le gona di tie.

Taodišwana ye e ngwadilwe ke Jerry Mthombothi, Molomaganyi wa Tlhabollo wa Lenaneoithabollo la Balemi la Grain SA. Ge o nyaka tsebišo ya go feta ye, romela imeile go jerry@grainsa.co.za.

Tsela ya go bapatša lehea la ka ke e kgetha bjang?

Nakong ye e fetilego go rekiša lehea go be go le bonolo kudu go feta go nabjale. Balemi ba ile ba tšweletša lehea, ba le iša koporasing ya gae, mme ba lefelwa setšweletšwa sa bona ka tshwanelo, ka thekišopapatšo ya go sepetšwa ka molao go feta lehonono. Koporasi ke moka ya ba mmaditsela wa go phatlalatša lehea le bareki dikarolong tšohle tša kgwebo le ge e ka ba diintastering.

Le ge go le bjalo, lehonono dilo di fetogile. Dikoporasi di sa kgatha tema ye bohlokwa mme di sa laola sephesente se segolo sa mabele a intasteri ya temo. Phapano e nnoši ye e lego gona lehonono ke gore molemi o kgona go tsenela mmaraka gabonolo ka go diriša theknolotši ya sebjalebjale. Ka fao o kgona go bapatša lehea la gagwe gabonolo go badiri ba ba fapafapanego, maitekelo a gagwe e le go humana thekišo ye kaone ye e kgonegago.

Lehea la ka nka le bapatša kae?

Ge re akanya potšišo ye, re swanetše go nagana ka tirišo ya lehea: na le dirišwa ke mang, le dirišwa bjang, le dirišwa kae, bjalo-bjalo? Lehea le ka bapatšwa dikoporasing tše mmalwa tša mabele. Mono Afrika-Borwa dikoporasi tše bohlokwa ke NWK, SENWES, SUIDWES, TWK, AFGRI le GWK. Godimo ga fao go na le bareki ba bantši ba praebete bao o ka bapatšago lehea la gago go bona, go swana le dikhamphani tša tšhilo, dikhamphani tša furu, mafelo ao a nontšhago diruiwa (*feed lots*), beng ba boruakolobe le boruakgogo, le babapatšinyane (*small scale hawkers*). Papatšo e ama phetho ye bohlokwa mme molemi o swanetše go akanya mebaraka yohle ka tlhokomelo yeo a ka bapatšago lehea la gagwe go yona.

Go na le dikgonagalo tše di itšego tšeo molemi a ka di akanyago ge a kgetha fao a nyakago go rekiša lehea la gagwe:

1. **Lefelo** – ka baka la ditshenyegelo tša godimo mabapi le thwalo re swanetše go hlaola mmaraka wo o lego kgauswi go feta ye mengwe.
2. **Thekišo** – re swanetše go leka bareki go hlaola yoo a rekago ka theko ye kaone, ka gobane le ge thekišopapatšo e bewa ke SAFEX, go sa na le bareki bao ba dumelago go okeletša thekišo ka go lefela boiketlo (*convenience*) le boleng.

Molemi o ananya lehea la gagwe ka bupi.

Lehea le tlišwa tšhilong ya gae.

PULA IMVULA

Sehlopha sa morulaganyo

GRAIN SA: BLOEMFONTEIN

Suite 3, Private Bag X11, Brandhof, 9324
7 Collins Street, Arboretum
Bloemfontein
▶ 08600 47246 ◀
▶ Fax: 051 430 7574 ◀ www.grainsa.co.za

MORULAGANYIMOGOLO

Jane McPherson
▶ 082 854 7171 ◀ jane@grainsa.co.za

**MORULAGANYI
PHATLALATŠO**

Liana Stroebel
▶ 084 264 1422 ◀ liana@grainsa.co.za

TLHAMO, THULAGANYO LE KGATIŠO

Infoworks
▶ 018 468 2716 ◀ www.infoworks.biz

**PULA IMVULA E HWETŠAGALA
KA MALEME A A LA TELAGO:**

Sesotho sa Leboa,
Seafrikanse, Setswana, Sesotho,
Seisimane, Sezulu le Sethosa.

**Lenaneotlhabollo la
Balemi la Grain SA**

BALOMAGANYI BA TLHABOLLO

Danie van den Berg
Freistata (Bloemfontein)
▶ 071 675 5497 ◀ danie@grainsa.co.za

Johan Kriel
Freistata (Ladybrand)
▶ 079 497 4294 ◀ johank@grainsa.co.za
▶ Ofisi: 051 924 1099 ◀ Dimakatsi Nyambose

Jerry Mithombothi
Mpumalanga (Nelspruit)
▶ 084 604 0549 ◀ jerry@grainsa.co.za
▶ Ofisi: 013 755 4575 ◀ Nonhlanhla Sithole

Naas Gouws
Mpumalanga (Belfast)
▶ 072 736 7219 ◀ naas@grainsa.co.za

Jurie Mentz
KwaZulu-Natal (Vryheid)
▶ 082 354 5749 ◀ jurie@grainsa.co.za
▶ Ofisi: 034 980 1455 ◀ Sydwell Nkosi

Ian Househam
Kapa-Bohlabela (Kokstad)
▶ 078 791 1004 ◀ ian@grainsa.co.za
▶ Ofisi: 039 727 5749 ◀ Jenilee Bunting

Lawrence Luthango
Kapa-Bohlabela (Mithatha)
▶ 076 674 0915 ◀ lawrence@grainsa.co.za
▶ Ofisi: 047 531 0619 ◀ Cwayita Mpotyi

Liana Stroebel
Kapa-Bodikela (Paarl)
▶ 084 264 1422 ◀ liana@grainsa.co.za
▶ Ofisi: 012 816 8057 ◀ Melercia Kotze

Du Toit van der Westhuizen
North West (Lichtenburg)
▶ 082 877 6749 ◀ dutoit@grainsa.co.za
▶ Ofisi: 012 816 8038 ◀ Lebo Mogatlangane

Tsela ya go bapatsa lehea la ka ke e kgetha bjang?

Lehea le tlišwa tšhilong ya gae.

Balemi ba ba iketla ka go bala Pula/Imvula mola ba letetše otara ya bona ya bupi.

3. **Setšweletšwa** – pele ga ge re bjala lehea re swanetše go nyakišiša gore ditšweletšwa tšeo di nyakegago tikologong ya rena ke dife. Mohlamongwe go na le khamphani ya furu tikologong ya gago yeo e ka bago moreki wa lehea le lesehla. Mohlamongwe go na le tšhilo tikologong ya gago yeo e ka rekago lehea le lešweu. Tše ke dintlha tše bohlokwahlokwana tšeo di swanetšego go akanywa.

Theknolotši e thomile go kgatha tema ye bohlokwana papatšong ya lehea matšatšing a, mme e šomišwa ka bophara ka mekgwa ye mmalwa. Mkgwa wo mogolo ke wa go reka le go rekiša lehea ka go diriša SAFEX (South African Futures exchange market). Go dira bjalo, ka tlwaelo o hloka thušo ya mmaditsela yo a tsebago mekgwa

(trends) ya mmaraka, yoo a ka go eletšago ka ga dipapatšišano tša gago. Bontši bja bommaditsela bo ka fihlelwa ka thušo ya khamphani ye nngwe le ye nngwe ya kgwebo.

Ka go diriša SAFEX molemi a ka tsenela mmaraka mme a lota (*hedge*) thekišo yeo a tlogo rekiša lehea la gagwe ka yona gore a itšhireletše go phokotšego ya thekišo ka moso. Go dira bjalo, ka tlwaelo molemi o reka seo se bitšwago “*call or putt options*”, seo se theago thekišo ya minimamo ya lehea la gagwe. Ge thekišo ya lehea e le fase mme molemi a tšhaba gore e ka namelela, o tla kgetha go reka “*call option*”. Ge thekišo e le godimo mme molemi a tšhaba gore e ka fokotšega, o tla reka “*putt option*”. Papatšo ya lehea ka go diriša SAFEX e ka gakantšha molemi mathomong, mme ke ka fao go lego kaone go kgopela thušo ya mmaditsela. Eupša mola molemi a ithutle bokgoni bjo, bo ka mo hola kudu go itšhireletša mehleng ya diphetogo mmarakeng.

Mabele ao o a tšweletšago ke boiphedišo bja gago, ka fao go bohlokwana go fetiša gore o leke ka maatla go a bapatsa gabotse ka moo o ka kgonago. Diriša methopo yohle yeo e hwetšagalago go hlaola moreki yo mokaone, seo se tlogo kgonthiša poelo ye botse ye e kgonegago. O se ke wa no rekišetša moreki wa kgauswi ka ge go le bonolo. Ka go diriša maano a papatšo o ka godiša ditseno tša gago tše di kgonegago le gona o ka thea dikamano tša kgwebo tšeo di ka go holago ka moso.

Taodišwana ye e ngwadilwe ke Jenny Mathews, yo mongwe yo a ngwalelago Pula/Imvula. Ge o nyaka tsebišo ya go feta ye, romela imeile go jenjonmat@gmail.com.

THIS PUBLICATION IS
MADE POSSIBLE BY THE
CONTRIBUTION OF
THE MAIZE TRUST